

PROF. DR. TALÂT TEKİN'İN VOLGA BULGAR KİTABELERİ VE VOLGA BULGARCASI ADLI KİTABI, TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI 531, ANKARA 1988.

SAADET ÇAĞATAY*

Geçen yıl (1987'de) 'Tuna Bulgarları ve Dilleri' üzerine önemli bir eser yayınlayan Prof. Dr. Talât Tekin, bu yıl da Volga Bulgar Kitabelerinin dilini işleyip, bugüne kadar Türkiye ilim alanı için karanlık olan bir safhayı açmıştır.

Tuna Bulgarlarının coğrafi alanı olan Batı Avrupa ve Bizans-henüz Osmanlıların yerleşmediği bir devir- Türk olmayan bir çevreydi. Ancak hıristiyan olan yabancı halkların arasında olmalarına rağmen, dillerini bir müddet korumuş olduklarını öğrenmiştik.

Burada, Volga Bulgarları ile, Doğu Avrupa'nın İdil¹ ve Kama (Ak İdil) gibi iki büyük nehrinin bulunduğu bölgede, İslâm muhiti ve Türk olan halkla karşılaşırız.

Öbür eserde malzeme olarak Tuna Bulgar hanlarının listesi, etnik adlar, kişi adları, kitabelerdeki bazı ibareler, her ne kadar tarihî bakımdan önemli ise de bir metin olacak hacimde değildirler.

Burada ise söz konusu olan dil malzemesi mezar taşlarıdır. Bunlar da ilim için çok değerli oldukları halde, kısa cümleler Arapça dualarla da süslediğinden, tüm bir dil hazinesine örnek olacak durumda değildirler.

Bütün bunlara rağmen, bu dilin ses ve şekillerini açıklayan sözcükler, cümle kuruluşu, çeşitli adlar, bu kitabelerin büyük Türk diline ait olduğunu ispatlayan önemli tarihî kaynaklardır.

Ne yazık ki, bugün bu halk ve dilleri artık büyük tarihî geçmişte gizlenmiş ve unutulmuştur. Ancak onu yok olmaktan kurtaran ilim alanının malzemesi olarak karşımıza çıkmış, bazı dil benzerliklerini koruyan Çuvaş dilinde izlerini bırakıp bize kadar ulaşabilmiştir.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü eski öğretim üyesi (1907-24.6.1989).

¹ Bugünün Tatarcasında 'Volga' sözcüğü bilinmemekte 'İdil' kullanılmaktadır.

Bu kitabeler —yani mezar taşları— XIII-XIV. yüzyıllara aittir. İlk buluntuları eski Bulgar şehri civarındır. Bunların üzerindeki çalışmaların, *Volga Bulgar kitabeleri araştırmalarının tarihçesi* ile başlayan “Giriş”te, I. Petro’nun 1772 yılında Bulgar şehri harebelerine yaptığı bir geziden sonra başladığı anlaşılmaktadır. Bundan sonra uzun yıllar bu harabelerdeki buluntular araştırılmadan kalır. İlk çalışmalar, gerçi Petro’nun emri ile, Kazan Valisinin teşebbüsüyle, (elli kitabenin kopya ve tercümesi) yaptırılır, ancak bunlar ortadan kaybolur, “bunların hemen hepsi eski Bulgar şehri yakınındaki Uspeniye Kilisesi yapımında kullanılmak üzere...bir kısmı kilisenin temellerine konmuş, bir kısmı da zeminine döşenmiştir! bu kitabeler ancak 1942 yılında Bulgar-Tatar Kitabeleri komisyonunun işçileri tarafından meydana çıkarılır. Bu kazı esnasında ayrıca daha önce bilinmeyen yeni kitabeler de bulunmuştur”.

Bu kitabeler üç dilde, Volga Bulgarcası, Tatarca veArapçadır. Bugüne kadar bulunanlardan ancak üç tanesi Arapçadır. Okunması güç, üstelik de bilinmeyen Volga Bulgarcası ile olan ibare ve sözcüklerin çözümü zor olmuş, birkaç kişinin çalışmalarıyla ortaya konmuştur. Kesin ve doğru çözüm Tatar bilgini Hüseyin Geyizhan’ın 1863’te yayımlanan yazısıyla açıklanmıştır. Bundan sonra Ruslardan İlminskiy, Aşmarin (1865, 1902, 1905) yayımlarda bulunmuşlar, bu sırada Şihabüddin Mercanî de (1897-1900) *Müstafâd al-aḥbâr fi aḥwâl Kazan wa Bulğar* adlı önemli tarihini yayımlamıştır. Bunu da Ahmerov’un *Bulgar Tarihi* (Kazan 1908) takip eder.

Bundan sonra kitabeler üzerine yoğun çalışmalar başlar. 1927’de Aşmarin, Tokmaklı köyü yöresinde bulunmuş 4 Bulgar kitabesini kopyalarıyla yayımlar. Vorobyev, Mamadiş ilçesinde Bulgar-Tatar mezarlıklarında araştırmalarda bulunarak 1929’da yayımlanan yazısında bunlar hakkında bilgi vermiştir. 1927-28 yıllarında “Tatar Araştırma Derneği” Tataristan’ın türlü yerlerinde ilmî geziler düzenlemiş ve bu geziler neticesinde de birçok kitabe yayımlatmıştır. Tatar Dil Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü, 1941 yılında bir komisyon kurarak, Tataristan, Çuvaşistan ve eski Bulgar şehri harabelerinde, Bulgar-Tatar kitabeleri üzerinde araştırmalarda bulunmuş ve bu ilmî çalışmalar sonunda 253 kitabenin fotoğraflarını, ilmî yazı çevirmelerini ekleyerek üç ciltlik bir Bulgar-Tatar Kitabeleri albümü meydana getirmiştir. 2. Dünya Harbinden sonra bu enstitü tarafından düzenlenen geziler çok verimli olmuş, tarihçi, dilci ve arkeologlar önemli eserler yayımlamışlardır. 1951’de Yusupov ile Hisametdinov, 1953, 1956, 1959’da Yusupov bu kitabeler üzerine metin ve araştırmalar

yayımladıkları gibi, 1960'ta yine Yusupov 77 Bulgar-Tatar kitabesinin fotoğraflarını, metinleri ve ayrıca Arap harfli metinleri Rusça tercümelemleri ile yayımlamıştır, fakat yazı çevrimlerini (transkripsiyonu) vermemiştir. 1967'de Bulatov, Kama nehri (Ak İdil) bölgesinden bulduğu 15 kitabeyi yayımlamıştır. 1961-63 yıllarında Sovyet Bilimler Akademisi ve Kazan Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Volga (Kara İdil)'nın doğu kıyılarında ve Kama (Ak İdil) ötesindeki bölgede düzenlenen araştırmalarda 100'e yakın köy ve mezarlıkta 150 kadar kitabe bulmuştur.

Bu çalışmalar, Avrupa bilim adamlarının da dikkatini çekmiş, 1959'da O.Pritsak "Bolgaro-Tschuwaschica" (*Ural-Altäische Jahrbücher*, XXXI) başlığıyla, metinlerin çözülememiş bazı karanlık noktalarını çözerek (bunlar: zarf f. eki *-san*, geçmiş zaman eki, *-ruwi*, *-tuwi* ve *işne* 'içine' sözcüğüdür.) aydınlığa çıkarmıştır. 1962'de Danimarkalı türkolog K. Thomsen da o güne kadar çözülemeyen *belüwi kü* ibaresini 'mezar taşı' olarak okumuştur. Son olarak Macar türkologlarından Róna Tas ve Fodor birlikte 1973'te bir kitap yayımlayarak, o güne kadar bilinen bilgilerle 32 Bulgar kitabesinin Arap harfli metinlerini, Lâtin harfli yazı çevrimleri ve Macarca tercümelerini, Bulgarca ve Arapça ibareleri ve kişi adları dizinlerini de ekleyerek vermişlerdir.

Kitabın bölümlerine gelince:

İçindekiler listesinde dile ait bütün konular ayrıntılı başlıklarla gösterilmiştir. I-IIs. Giriş; 13-18s. Yazım Özellikleri; 19-35s. Tarihî Ses Bilgisi; 37-43s. şekil Bilgisi; 45-50s. Söz Dizimi-Sintaks; 52-193s. Kitabeler; 195-202 s. Sözlük; 203-207 s. Kişi adları Dizin; 209-210s. Arapça ibarelerin Dizini; 211-212. Ana Bulgarca Kelimelerin Dizini ve Kitabelerin fotokopileri; 1-64'te kadar olan fotokopilerden 46. f. eksik, sonra 80 ile 91'e kadar muntazam devam eder, 89 ile 90. kitabe arasındaki bir "Ek"te F.S.Hakimcanov'un yayımladığı 3 yeni Volga Bulgar Kitabesi (*New Volga Bulgarian Inscriptions, Acta Orientalia Hungariae*, XL (i) 173-177; 1986) hakkında bilgi verilmektedir, bu kitap baskıda iken bilgi edinilmiştir.

52-193 sayfalarda bu kitabeler teker teker ele alınarak, bulunduğu yer, Arap harfli metin, bunların Lâtin harflerine çevirisi, bugünün Türkçesine tercümesi ve notlar verilmiştir.Kitabelerin 2-3 satırlık olanları var ise de 7-8, 9-10 ve daha fazla satırları da vardır.

Kişi adları dizininde *Bürti*, *Berke*, *Beltük*, *Elti*, *Eçke* gibi Türkçe oldukları tahmin edilen adlar da olduğu halde, büyük çoğunluk Arapça, veya Arapçadan bozulmuş Volga Bulgarcasındadır.

Müslüman bir zümreye ait oldukları anlaşılan bu kitabelerin üstünde, bazısında besmele, büyük bir kısmında² *huwa-l-hayyu-l-ladî lâ yamûtu* '(yalnız) o diridir ve ölümsüzdür' *al-hukmu li-l-lâhi-l-aliyyi-l kabîri* 'Hüküm, yüce ve ulu olan Allah'ındır' ibareleri vardır. Arapça kelimelerin imlâsının düzgün olması, Kitabelerin büyük bir kısmı dua ve Arapça sözcüklerden oluştuğundan, elbette zengin bir (Türkçe) kelime hazinesi bulunmamaktadır. Ancak, şu kadarı da bu unutulmuş dilin muntazam kaidelere bağlı olduğunu ve Çuvaşçanın da çözümde bir hayli yardımda bulunduğunu göstermektedir ki, ileride Türk Lehçelerinin sınırlarını belirtmekte, bu dilin de katkısı olacaktır.

Bu cümleden, Ana Bulgarca kelimeler dizisinde (2111-212s.) dikkatimi çeken *el* 'boy, kabile', Türkiye Türkçesinde *el* ve *il* olarak birbirinden ayrılmakta, yani uzun *ê* ile olan *el* 'yabancı, yad' yaşamaktadır, Kazan lehçesinde ise bu iki kelime birbirine karışmıştır. Dikkatimi çeken diğer bir kelime *ku* 'bu' dür. Bu kelime Özbekçede konuşma dilinde bir *tekit* olarak sık sık duyulur. (Bkz. A.v. GABAIN, *Özbekische Grammatik* § 439). Kazan Lehçesinde de buna benzer *kük* 'gibi, benzeri' anlamında olan kelime, Tatarca-Rusça Sözlük'te *kibik* 'gibi' (poet. edebî) karşılığı diye verilmektedir ki, /*kibi+ök* > *kibik* şeklini örnek olarak < *kü+ök* yani bir tekitle *kük* olmuştur. A.v. GABAIN "Altürkische Grammatik" Glossar'da soru işaretleriyle *kük* 'belki (wohl)' anlamıyla verilmektedir.

Yine lehçe sınırları bakımından dikkatimi çeken *ma*, *me* tekil ekinin Divanu Lügati't-Türk'de *met*, Eski Osmanlıcada *me*, *nice-me-kim*, *niteme-kim* sözcüklerinde olduğu gibi, bugün de *ne-me-ne* ve Kazan Lehçesinde ise *bit* şeklindedir.

Bu kitabelerin en çok dikkati çeken bölümü "Tarihî Ses Bilgisi"dir, özellikle pek çok ünsüz değişmesi meydana gelmiştir ki, bunlar üzerinde kısa bir yazıda durulamaz...

Söz Dizimi bölümünde az da olsa cümleden bahsedilir. Müellif bunların Söz takımları, Özel ad takımları, Belirtme-Niteleme takımları, İyelik takımları, Sayı takımları ve Cümle olarak ayırt etmiştir. Cümle konusunda, İsim cümlesiyle, Fiil cümlesi örnekleri içinde bir karışıklık var, herhalde matbaada yanlış yere konmuş, sonradan tashih zorluklarıyla düzeltilmemiştir. Yoksa § 81 ile 83, *i-mek* ve *ol-mak* ile kurulmuş cümleler § 86'daki fiil cümlelerine katılmalı idi, herhangi bir ihmale uğramıştır.

² Belki de hepsinde, fakat zamanla aşınarak silinmiştir.

Tekniği çok zor olan bu gibi eserlerin basına hazırlanmasının ne kadar güç olduğunu biliyoruz. Müellif bunun hakkından gelebilmiştir. Kitabelerin metin çevrisi ve tercümesinden sonra, bazı pürüzlü kelimelerin, başkaları tarafından yanlış okunduğunu tespit ederek, notlar'da yeni önerilerde bulunmuştur. Bu düzeltmeler de soru işaretiyle gösterilmiş olup, ondan sonra da düzeltme sorusu bırakılmıştır. Bu gibi zor metinler, elden ele gide gide çözüldüğünden, bu önerilerin metinlerin daha iyi okunmasına yardım edeceğine kuşku yoktur. Bu önerilerden birkaçını gözden geçirelim:

- Kitabe 19 : *belici* yerine *belinc* 'beşinci'
 " 23 : *minac*, *manacı* yerine *münci* 'kurtarıcı'
 " 24 : *şayh*, *şamac* yerine *şamcı* (ş. adı)
 " 75 : *ayhi* şeklinde geçen '*ay*'ın Volga Bulgarcasında Çuvaşça ile karşılaştırarak *ayuḥ* olduğunu tespit etmiştir.
 " 90 : Çokluk eki *sem* ve *sem-ne* açıklamasında tekit eki *ne* ile genişletilmesi...

ve bunların yanı sıra daha nice nice düzeltmeler vardır.

Görüldüğü gibi eser çok teferruatlı, içtenlikle ele alınmış titiz bir çalışmadır. Metin örneği olarak 90 numaralı (708-1308 tarihli) metin şöyledir:

- 1-2 : *al-ḥukmu li'l-lahi huwa-l-ḥayyi-l-lad lā-yamūtu*
 3 : *wa kullu ḥayy-in siwāhu sayamūtu*
 4-5 : 'ulumāsemne seven mescidsemme ʿamarāt tanan ekil ḥayrātlu
 6-7 : elüwi berekātlu mün suwār yāli... 'alī ḥowāce awli atrac
 8-9 : ḥowāce awli abū-beker ḥowāce awli alıp howāce belüwi kü
 10-11 : duniyāran köwecrüwi tāriha ciyeti cūr sekir cāl camādī-l-u
 12 : la ayhi cirim ekiş küwen eti

Tercümesi

- 1-2 : Hüküm Allahındır yalnız o diridir ve ölümsüzdür
 3 : ve ondan başka bütün diriler ölümlüdür.
 4-5 : Bilginleri seven mescidleri inşa eden, çok hayır sahibi
 6-7 : eli bereketli, Mun Suwar soyundan.. Ali Hoca oğlu Atraç
 8-9 : Hoca oğlu Abu Bekir Hoca oğlu Alup Hoca(nın) mezar taşıdır.
 10-11 : Dünyadan göçtü. Tarih te yediyüzsekiz (inci) yıl cemaziyellev-vel ayının yirmiikinci günü idi.

